

نگاهی به کتاب دولت و جامعه در دوره عثمانی

با مروری بر عثمانی پژوهی در ایران

۳۲۳-۱۳۴۳

چکیده: تاریخ ایران و ترکیه، دو کشور بزرگ همسایه با تاریخی پر فراز و نشیب و با اشتراکات فراوان تاریخی، فرهنگی و دینی از سده‌های دور در هم تنیده شده است. یکی از مقاطع مهم در تاریخ این دو سرزمین، روابط ایران در دوره حکومت صفویان (حک: ۸۸۰-۱۱۰۱ش / ۹۰۷-۱۱۳۵ق) و عثمانی‌ها (۶۸۷-۱۳۵۷ق / ۱۲۸۸-۱۹۲۸م) است. در سال‌های اخیر با توجه به ضرورت توجه و شناخت بهتر و دقیق‌تر تاریخ و فرهنگ عثمانی، شاهد پیشرفت‌هایی هر چند اندک، اما امیدوارانه در زمینه ترجمه و تألیف بوده‌ایم. یکی از آخرین تحقیقات در این زمینه ترجمه و انتشار کتاب دولت و جامعه در دوره عثمانی در سال ۱۳۹۷ش است که به قلم شماری از نویسندگان برجسته ترک در اواخر قرن بیستم میلادی نوشته شده است. بخش نخست این جستار نگاهی است اجمالی به پیشینه عثمانی پژوهی در ایران و معرفی آثار ترجمه‌ای و تألیفی به فارسی که به قلم محققان ایرانی در قالب کتاب در موضوع تاریخ عثمانی نوشته شده است؛ در بخش دوم مقاله نخست بخش‌های مختلف کتاب دولت و جامعه در دوره عثمانی، به عنوان آخرین و یکی از مهم‌ترین آثار ترجمه‌ای از زبان ترکی در موضوع تاریخ و تمدن عثمانی معرفی و سپس ویژگی این کتاب و جایگاه آن در میان آثار مشابه بیان خواهد شد.

کلید واژه‌ها: عثمانی، عثمانی پژوهی، دولت و جامعه در دوره عثمانی، آسیای صغیر، آناطولی، ترکیه، ترجمه.

Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, 2 cilt, Editör ve Önsöz: Ekmeleddin İhsanoğlu, Yayınevi: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCI-CA), Yayın Yeri: İstanbul, c.1 (*Devlet ve Toplum*) 1994, c. 2 (*Dil ve Edebiyat, Din ve Düşünce, Eğitim ve Bilim, Sanat ve Mimari*) 1998.

دولت و جامعه در دوره عثمانی؛ فریدون امجن، کمال بی‌دیللی و دیگران؛ سرویراستار اکمل‌الدین احسان اوغلو؛ ترجمه و ویرایش زیر نظر غلامعلی حداد عادل؛ مترجمان علی کاتبی، توفیق هاشم‌پور سبحانی و دیگران؛ ویراستار: علی کالی‌راد و علی کاتبی؛ انتخاب‌کننده مترجمان و مدیر روند ترجمه: محمد رضا نصیری؛ مدیر تولید فرهنگی محمد جوهرچی؛ ۲ جلد، جلد اول: تاریخ، جلد دوم: فرهنگ و تمدن؛ ناشر: کتاب مرجع، با حمایت مرکز تحقیقات تاریخ، هنر و فرهنگ اسلامی، تهران ۱۳۹۷.

A Look at the Book Government and Society in the Ottoman Period (Overview of Ottoman Studies in Iran)

Abstract: The history of Iran and Turkey, two large neighboring countries with a history of ups and downs and with many historical, cultural, and religious commonalities have been intertwined for centuries. One of the important periods in the history of these two lands is the period of Safavid (ruled: 907 1135-AH) and the Ottomans (1357 687-AH / 1288 1938-AD). In recent years, due to the need to pay better and more accurate knowledge of Ottoman history and culture, we have witnessed some small but hopeful progress in the field of translation and authorship in this subject. One of the latest researches in this field is the translation and publication of the book Government and Society in the Ottoman Period in 1397, which was written by a number of prominent Turkish writers in the late twentieth century. The first part of this article is a brief look at the Ottoman background, research in Iran and the introduction of translated and authored works in Persian written by Iranian scholars in the form of a book on the subject of Ottoman history; In the second part of the first article, different sections of the book of Government and Society in the Ottoman Period are introduced as the last and one of the most important works translated from Turkish on the subject of Ottoman history and civilization, and then the characteristics of this book and its place among similar works will be expressed.

Keywords: Ottoman, Ottoman Studies, Government and Society in the Ottoman Period, Asia Minor, Anatolia, Turkey, Translation.

تأملات في كتاب (الدولة والمجتمع في العهد العثماني)
مع لمحة عن الدراسات العثمانية في إيران
فريبا شكوهي

الخلاصة: يتشابه تاريخ إيران وتركيا. هذان البلدان العظيمان المتجاوران، اللذان لا يخلو تاريخ علاقتهما من موجات المدّ والحجز، واللذان تجمع بينهما العديد من المشتركات التاريخية والثقافية والدينية منذ قرونٍ متبادية.

ومن الفترات المهمة في تاريخ هذين البلدين، هي فترة حكم الصفويين (٨٨٠ - ١١٠١ ش / ٩٠٧ - ١١٣٥ هـ) والعثمانيين (٦٨٧ - ١٣٥٧ هـ / ١٢٨٨ - ١٩٣٨ م).

وقد شهدت السنوات الأخيرة وانطلاقاً من ضرورة التعرّف بعمق ودقّة على تاريخ العثمانيين وثقافتهم، تطوّراً في مجال الترجمة والتأليف وإن كان بطيئاً لكنه يبعث على الأمل.

ومن التحقيقات التي صدرت حديثاً في هذا المجال هي ترجمة كتاب (الدولة والمجتمع في العصر العثماني) وانتشاره في العام ١٣٩٧ الشمسي. وهذا الكتاب كان قد ألفه عدد من الكتاب الأتراك البارزين في أواخر القرن العشرين الميلادي.

والقسم الأول من هذا المقال هو نظرة إجمالية على تاريخ الدراسات العثمانية في إيران والتعريف بالكتب المترجمة والمؤلفة باللغة الفارسية من قبل المحققين الإيرانيين في مجال التاريخ العثماني.

أما القسم الثاني من المقال فيبتدئ باستعراض الأقسام المختلفة من كتاب (الدولة والمجتمع في العهد العثماني) باعتباره أحدث ومن أهم الكتب المترجمة من اللغة التركية في مجال التاريخ والحضارة العثمانية، ثمّ يبيّن مزايا هذا الكتاب ومكانته بين الكتب المشابهة.

المفردات الأساسية: العثمانيون، الدراسات العثمانية، الدولة والمجتمع في العهد العثماني، آسيا الصغرى، الأناضول، تركيا، الترجمة.

پیشینه عثمانی پژوهی در ایران

آشنایی ایرانیان با تاریخ امپراتوری عثمانی با ترجمه متون ترکی عثمانی در دوره ناصری (حک: ۱۲۲۷-۱۲۷۵ش) آغاز می‌شود. البته پیش از آن از دوره فتحعلی شاه (حک: ۱۲۱۲-۱۲۵۰ق) و بیشتر به سفارش عباس میرزا ترجمه کتاب‌هایی از زبان‌های دیگر به فارسی آغاز شده بود،^۱ اما در دوره ناصرالدین شاه (حک: ۱۲۶۴-۱۳۱۳ق) و به ویژه با صدارت امیرکبیر و پس از تأسیس دارالفنون در سال ۱۲۶۸ق، ترجمه متون ترکی عثمانی به صورت جدی تردنبال شد.^۲ با تأسیس «دارالترجمه خاصه همایونی» در سال ۱۳۰۰ق به فرمان ناصرالدین شاه در کنار ترجمه آثار غربی، تعدادی از متون ترکی عثمانی نیز به فارسی ترجمه شد.^۳ ترجمه تاریخ سلانیکلی^۴ اثر مصطفی افندی سلانیکلی در دو مجلد (تألیف: ۱۲۸۱ و ۱۲۸۲ق) و ترجمه تاریخ امپراطوری عثمانی هامرپورگشتال^۵ (۱۷۷۴-۱۸۵۶م) خاورشناس اتریشی، از فرانسه به فارسی^۶ از نخستین گام‌ها در زمینه ترجمه متون عثمانی است. از آن پس تا مدت‌ها روند پژوهش و ترجمه چنین آثاری متوقف شد،^۷ اما ترجمه از فارسی به ترکی از همان آغاز دوره عثمانی، یعنی از قرن دهم هجری که آشنایی ترکان با زبان فارسی کمتر شده بود، آغاز شد و تا عصر حاضر همچنان ادامه یافت.^۸ درست است که در ایران بازار ترجمه متون ترکی (ترکی عثمانی و ترکی استانبولی) در قیاس با ترجمه آثار فارسی به ترکی در ترکیه کم‌رونق بوده، اما امروز نسبت به گذشته رونق دوباره‌ای یافته است. در سال‌های اخیر با توجه به ضرورت توجه و شناخت بهتر و دقیق‌تر تاریخ و فرهنگ کشورهای همسایه، به ویژه تاریخ و فرهنگ امپراتوری عثمانی به عنوان

۱. از جمله کتاب ارزشمند جهان‌نمای کاتب جلیبی، جغرافی دان و تاریخ‌نگار عثمانی درباره جغرافیای جهان که به فرمان آقامحمد خان قاجار و به قلم محمد چارم‌حالی در ۱۲۱۴ از ترکی به فارسی ترجمه شد.
۲. برای آگاهی بیشتر رک به: آدمیت، فریدون؛ امیرکبیر و ایران؛ خوارزمی، تهران ۱۳۵۵، ۳۵۳-۳۶۷؛ کیان‌فر، جمشید؛ «نهضت ترجمه و دارالفنون»؛ پیک نو؛ س ۳، ش ۱، بهار ۱۳۸۴، ص ۸۸-۸۹.
۳. برای آگاهی از ترجمه در دوره قاجار رک به: کیان‌فر، جمشید؛ «ترجمه در عهد قاجار، از آغاز تا دوره ناصرالدین شاه»؛ دانش؛ ش ۱۰، ۱۳۶۸؛ صالحی، نصرالله؛ «ترجمه از زبان ترکی عثمانی به فارسی در دوره ناصری»؛ مطالعات آسیای صغیر؛ ش ۳، بهار و تابستان ۱۳۹۶؛ محسنی، احمد و آرسینه خاچاطوریان سرادهی؛ «نهضت ترجمه در عهد قاجار»؛ پیام بهارستان؛ دوره ۲، س ۳، ش ۱۱، بهار ۱۳۹۰؛ دل‌زنده‌روی، سمیه؛ «روش ترجمه در دارالترجمه ناصری»؛ مترجم؛ س ۲۷، ش ۶۶، ۱۳۹۷.
۴. تاریخ سلانیکلی وقایع سه سال پایانی سلطنت سلیمان قانونی (حک: ۹۲۶-۹۷۴ق) تا ششمین سال سلطنت محمد سوم (حک: ۱۰۰۳-۱۰۱۲ق) را در برمی‌گیرد. جلد اول این کتاب با گزیده‌هایی از جلد دوم آن به اهتمام نصرالله صالحی تصحیح و از سوی انتشارات طهوری در ۱۳۸۹ش منتشر شد.

Selaniki, Mustafa Efendi (1999), *Tarih-i Selaniki* (971-1008/1563- 1600), Haz: Prof. Dr. Mehmet İpsirli, 2 Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

5. Joseph von Hammer-Purgstall, *Geschichte des Osmanischen reiches / Histoire de l'Empire Ottoman*.

تاریخ امپراطوری عثمانی به‌اهتمام جمشید کیان‌فر در سال ۱۳۶۷-۱۳۶۹ از سوی انتشارات زرین در پنج مجلد در تهران به چاپ رسیده است.

۶. این اثر نخست به قلم دوشزاز آلمانی به فرانسه و بعد از فرانسه به فارسی ترجمه شد.

۷. صالحی، نصرالله؛ «اهمیت و ضرورت ترجمه متون تاریخی عثمانی به زبان فارسی، مطالعه موردی تاریخ عثمان پاشا»؛ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی؛ پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ش ۱۱، ش ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۰، ص ۵۳-۵۶.

۸. ریاحی، محمد امین؛ زبان و ادب فارسی در قلمرو عثمانی؛ پازنگ، ۱۳۶۹، ص ۲۱۸-۲۲۱.

بزرگ‌ترین و پایدارترین دولت اسلامی با حدود شش قرن حکومت (۶۸۷-۱۳۵۷ق / ۱۲۸۸-۱۹۳۸م) و نیز به دلیل اشتراکات فرهنگی و دینی میان دو کشور ایران و ترکیه، شاهد پیشرفت‌های چشمگیری در زمینه ترجمه و حتی تألیف بوده‌ایم. افزون بر این، فعالیت دو گروه مستقل «آسیای صغیر و بالکان» و «مطالعات آسیای صغیر» (از اسفند ۱۳۹۴) به ترتیب در بنیاد دایرةالمعارف اسلامی و فرهنگستان زبان و ادب فارسی (هر دو به ریاست غلامعلی حدادعادل)، انتشار مجله تخصصی مطالعات آسیای صغیر (به سردبیری محمدرضا نصیری) در فرهنگستان و نیز انتشار مقاله‌هایی درباره این موضوع در دانشنامه جهان اسلام (زیر نظر غلامعلی حدادعادل) و دایرةالمعارف بزرگ اسلامی (زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی) هر دو مؤسسه از سال ۱۳۶۲ تا کنون، حاکی از توجه مسئولان فرهنگی و دانشگاهی کشور و اقبال پژوهندگان ایرانی به این حوزه پژوهشی بسیار مهم است.

نگارنده در این جستار به دلیل شمار فراوان مقالات پژوهشی در این حوزه، تنها به معرفی پژوهش‌هایی می‌پردازد که در قالب کتاب در حوزه تاریخ عثمانی^۹ به‌اهتمام محققان ایرانی تألیف یا به فارسی ترجمه شده است. این دسته از پژوهش‌ها که می‌توان آنها را به دو دسته آثار ترجمه‌ای و تألیفی تقسیم کرد، بسیار نوظاست و گرایش محققان در این آثار بیشتر معطوف به تاریخ روابط ایران و عثمانی ذیل تاریخ ایران بوده است.

۱. آثار ترجمه‌ای

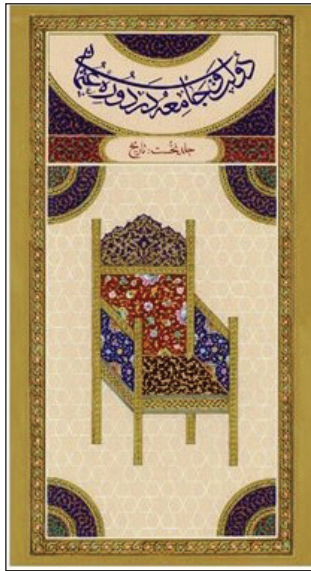
بیشترین شمار ترجمه‌ها در حوزه تاریخ عثمانی مربوط است به آثار محققان ترک و خاورشناسانی که تاریخ عثمانی یا مقطعی از تاریخ عثمانی یا روابط ایران و عثمانی^{۱۰} را در بر می‌گیرد. آثار ترجمه‌ای بر اساس زبان مبدأ به چهار دسته تقسیم می‌شود:

الف) ترجمه از زبان‌های اروپایی

این دسته از ترجمه‌ها به سه مقطع تاریخی قاجار و پیش و پس از انقلاب تقسیم می‌شود:

۹. بدیهی است آثار ارزشمند بسیاری در حوزه‌های دیگر مطالعات عثمانی از جمله فرهنگ، تمدن، هنر، دین، زبان و ادبیات عثمانی به زبان فارسی نوشته یا ترجمه شده که به دلیل گستردگی موضوع از این تحقیق خارج است. در اینجا شایسته است از تلاش‌های ستودنی دو ادیب سرشناس مجتبی مینوی و محمدامین ریاحی یاد کنیم که که مدتی رابزن فرهنگی ایران در ترکیه بودند. مینوی با جست‌وجو در کتابخانه‌های ترکیه و بررسی کتب خطی فارسی، عربی و ترکی و عکسبرداری، میکروفیلمی از شماری نسخه‌های خطی تهیه کرد و در مقالاتی با عنوان «از خزائن ترکیه» در مجله دانشکده ادبیات تهران در سه شماره متوالی در سال ۱۳۳۵ گزارشی از نتایج علمی این سفرها را منتشر کرد. همچنین کتاب ارزشمند زبان و ادب فارسی در قلمرو عثمانی نوشته محمدامین ریاحی که در سال ۱۳۶۹ از سوی انتشارات پازنگ به چاپ رسید که حاصل مطالعات ایشان در ترکیه در مقام رابزن فرهنگی بوده است. افزون بر این کتاب در بیان ادبیات دیوانی نوشته عبدالباقی گولیبینارلی از جمله آثار برجسته ترجمه‌ای در شناخت ادبیات ترک است که به قلم توفیق سبحانی ترجمه و از سوی انتشارات سروش در ۱۳۷۴ به چاپ رسیده است. بر این موارد باید تحقیقات ارزنده نصرالله صالحی را افزود که در حوزه تاریخ عثمانی آثاری در قالب مقاله و کتاب در سال‌های اخیر به چاپ رسانده است.

۱۰. یکی از آثار سودمند در این زمینه کتاب تاریخ روابط ایران و عثمانی در عصر صفوی نوشته نصرالله صالحی است که از سوی انتشارات طهوری در سال ۱۳۹۴ به چاپ رسیده است.

دوره قاجار: چنان‌که پیش‌تر گفته شد، تاریخ امپراطوری عثمانی نوشته هامر پورگشتال از نخستین ترجمه‌هایی بود که از آثار خاورشناسان در دوره ناصری به انجام رسید. علاقه شخصی ناصرالدین شاه به خواندن داستان پادشاهان و وقایع پیشین سبب شد تا رمان‌های تاریخی^{۱۱} نیز در کنار سایر آثار به فارسی ترجمه شود. یکی از این کتاب‌ها تاریخ زندگانی سلطان عبدالحمید پادشاه عثمانی نوشته ژرژ دوریس^{۱۲} نویسنده فرانسوی بود که با مقدمه‌ای از پی‌یر کیلارد^{۱۳} در سال ۱۹۰۱م (۱۲۸۲ش) در فرانسه منتشر شده بود؛ رمانی تاریخی با نگاهی نقادانه و بی‌پروا درباره سرگذشت آخرین سلطان عثمانی که با عنوان تاریخ حمیدی به قلم علیقلی خان بختیاری معروف به سردار اسعد بختیاری (۱۲۳۶-۱۲۹۶ش) از رجال سیاسی دوره قاجار و از پیشگامان نهضت ترجمه در ایران در دوره ناصری و مظفیری و از رهبران جنبش مشروطه خواهی ایرانیان به فارسی ترجمه شد و چنان‌که از مقدمه مصحح کتاب محسن حیدری برمی‌آید، ترجمه او در سال ۱۲۸۸ش، یعنی چهار سال پس از امضای فرمان مشروطیت در سال ۱۲۸۴ش / ۱۳۲۴ق در تهران به چاپ رسید.^{۱۴}

ترجمه‌های پیش از انقلاب: شامل چهار عنوان کتاب است. یکی از قدیم‌ترین ترجمه‌ها در تاریخ عثمانی کتاب تاریخ ترکیه نوشته لاموش است با مقدمه‌ای از رنه پینون^{۱۵} که به قلم سعید نفیسی از زبان فرانسه به فارسی ترجمه شد و جزء مجموعه نشریات کمیسیون معارف در تهران در سال ۱۳۱۶ش به چاپ رسید.^{۱۶} پس از آن، سه عنوان کتاب از زبان انگلیسی منتشر شد: تاریخ امپراتوری عثمانی نوشته وین ووسینیچ / ووسینیک^{۱۷} تاریخ‌دان آمریکایی، به قلم سهیل آذری، انتشارات فرانکلین در کتاب‌فروشی تهران، ۱۳۴۶ش؛ انحطاط و سقوط امپراتوری روم اثر ادوارد

۱۱. همچنین از جمله رمان‌های دیگر باید از دورمان تاریخی دیگر به قلم پژوهشگران غربی با عنوان سقوط قسطنطنیه، درباره داستان سقوط این شهر به دست ترکان مسلمان عثمانی نام برد؛ یکی نوشته برناردین کیتلی (Bernardine Kielty) با ترجمه مصطفی مقربی در سال ۱۳۳۹ و دیگری اثر میکا والتاری (Mika Waltari) نویسنده فنلاندی ترجمه و اقتباس از ذبیح الله منصور در سال ۱۳۵۷؛ سلطانه یا حریم، سرگذشت نوه مراد پنجم پادشاه عثمانی، نوشته کالین فالکنر (Colin Falconer)، داستان نویس انگلیسی در سال ۱۹۹۲م که در سال‌های مختلف توسط ناشران و مترجمان متفاوت منتشر شده است.

۱۲. Georges Dorys, *Abdul Hamid intime*, Paris 1901.

۱۳. Pierer Quillard.

۱۴. به تازگی نشرتمتی به کوشش محسن حیدری اقدام به بازنشر دوره ۲۰ جلدی مجموعه ترجمه‌های سردار اسعد بختیاری کرده که تا کنون ۳ جلد از آن در سال ۱۳۹۴ منتشر شده است. (برای آگاهی بیشتر رک به: کوثری، عبدالله؛ «ترجمه‌های خان بختیاری»؛ مترجم، س ۲۶، ش ۶۱، خرداد ۱۳۹۶، ص ۲۳-۳۲)

۱۵. René Pinon.

۱۶. سعید نفیسی در آغاز این کتاب فهرستی از آثار منظوم و منثوری که در تاریخ آل عثمان به فارسی نوشته یا ترجمه شده ارائه داده است. از مجموع آثار نامبرده که شامل ۳۶ عنوان است، ۱۲ اثر به نظم است. (رک به: مقدمه نفیسی بر تاریخ ترکیه، ت-ح)

۱۷. Wayne S., Vucinich, *The ottoman empire: its record and legacy*, Princeton: Van Nostrand, 1965.

گیبون^{۱۸} تاریخ نگار انگلیسی، ترجمه خلاصه‌ای از آن به قلم ابوالقاسم طاهری، انتشارات فرانکلین، ۱۳۴۷ ش؛^{۱۹} استانبول و تمدن امپراطوری عثمانی نوشته برنارد لوئیس^{۲۰} محقق انگلیسی، ترجمه ماه‌ملک بهار، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۰.

ترجمه‌های پس از انقلاب: شامل هشت عنوان کتاب است که در فاصله سال‌های ۱۳۵۸ تا ۱۳۸۲ انتشار یافته‌اند: دار الاسلام امپراتوری عثمانی نوشته پری اندرسون^{۲۱} تاریخ نگار بریتانیایی، ترجمه آرسن نظریان، تهران ۱۳۵۸؛ سلیمان و امپراتوری عثمانی، جان ادیسون، ترجمه محمد حسین باجلان فرخی (تهران: انتشارات مازیار ۱۳۶۰) از مجموعه کتاب‌های تاریخ برای نوجوانان؛ سلیمان خان قانونی و شاه طهماسب، آلفرد لابی‌ار، ترجمه و اقتباس ذبیح‌الله منصوری (تهران: زرین، ۱۳۶۴)؛ سلیمان باشکوه، تازیانه آسمان، آنتونی بریج،^{۲۲} ترجمه محمد حسین آریا (آستان قدس رضوی، ۱۳۶۸)؛ تاریخ امپراطوری عثمانی و ترکیه جدید، استنفورد جی شاول،^{۲۳} ترجمه محمود رمضان زاده، ۲ جلد (آستان قدس رضوی ۱۳۷۰)؛ آخرین سلطان، سرگذشت عبدالحمید دوم سلطان عثمانی، میشل دوگرس،^{۲۴} ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی و علیرضا هاشمی نژاد (انتشارات علمی ۱۳۷۶) و ترجمه شبمنم افتخاری (کوشش، ۱۳۷۶)؛ قرون عثمانی (ظهور و سقوط امپراتوری عثمانی)، لرد کین راس،^{۲۵} ترجمه پروانه ستاری (تهران: کهکشان ۱۳۷۳)؛ امپراطوری عثمانی و سنت اسلامی، نورمن ایتسکویتس،^{۲۶} ترجمه احمد توکلی (تهران پیکان ۱۳۷۷)؛ فرمانروایان شاخ زرین از سلیمان قانونی تا آتاتورک، نوئل باربر،^{۲۷} ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی (تهران: نشر قطره ۱۳۸۲).

ب) ترجمه از ترکی عثمانی

علاوه بر تاریخ سلاتیکی که پیش‌تر به آن اشاره شد، نخست در مجموعه‌ای با عنوان افول اقتدار عثمانیان^{۲۸} چهار کتاب به قلم اصغر دلبری پور به فارسی ترجمه شده و از سوی موسسه فرهنگی

18. Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, 6 vols, Strahan & Cadell, London 1776- 1789.

۱۹. این اثر بار دیگر با ترجمه فرنگیس شادمان از سوی بنیاد ترجمه و نشر کتاب در سال ۱۳۵۲ در ۳ مجلد منتشر شد.

20. Bernard Lewis, *Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire*, Norman, Okla: University of Oklahoma Press, 1963.

21. Perry Anderson.

22. Antony Bridge, *Suleiman the Magnificent, scourge of heaven*, 2015.

23. Stanford Jay Shaw, *History of the ottoman Empire and modern Turkey*, Cambridge University Press 1978.

24. Michel de Grèce, *Le Dernier Sultan*, 2002.

25. Lord Kinross, *The Ottoman Centuries*, New York 1977.

26. Norman Itzkowitz, *Ottoman Empire and Islamic Tradition*, University of Chicago Press 1972.

27. Noel Lysberg Barber, *The Lords to the Golden Horn: Suleiman the Magnificent to Kamal Atatürk*, Macmillan 1973.

۲۸. برای این کتاب رک به: رضا دهقانی، «افول اقتدار عثمانیان، چهار کتاب در یک مجموعه»، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۱.

هنری ضریح در سال ۱۳۷۷ به چاپ رسیده است: خاطرات عبدالحمید، آخرین پادشاه عثمانی با عنوان خاطرات سیاسی من؛^{۲۹} فروپاشی امپراتوری عثمانی، تألیف محمد صلاح الدین بیگ، از دولتمردان عصر حمیدی در سال ۱۹۸۹م؛^{۳۰} آخرین پادشاه، تألیف ییلماز چتین ار^{۳۱} نویسنده و روزنامه نگار ترک و کتاب سقوط اجتماعی عثمانیان، تألیف سعید حلیم پاشا از رجال دولت عثمانی؛ تاریخ عثمان پاشا، شرح یورش عثمانی به قفقاز و آذربایجان و تصرف تبریز، (۹۹۳ - ۹۸۶ قمری)، نوشته ابوبکر بن عبدالله نام در شرح تهاجم عثمانی به قلمرو صفویان در قفقاز و تصرف این مناطق که به کوشش یونس زیرک و به قلم نصرالله صالحی و از سوی انتشارات طهوری در سال ۱۳۸۷ به فارسی ترجمه شد؛ انقلاب الاسلام بین الخواص و العوام نوشته اسپناچی پاشا زاده^{۳۲} (وفات: ۱۳۱۰ق)، منشی، تاریخ نگار و مترجم دارالترجمه همایونی اثری است مهم در تاریخ زندگی و نبردهای شاه اسماعیل با سلطان سلیم یکم که نخست در ۱۳۰۹ق به زبان ترکی نوشته و سپس در همان زمان به فارسی ترجمه کرده است. این کتاب به کوشش رسول جعفریان (انتشارات دلیل ۱۳۷۹) و سیدصادق حسینی اشکوری (مجمع ذخایر اسلامی ۱۳۹۶) در قم به چاپ رسید؛ سه طرز سیاست (رساله در اندیشه سیاسی اواخر عثمانی) عنوان کتابی است از یوسف آقچورا^{۳۳} (۱۸۷۶-۱۹۳۵م) از فعالان تاتار و از مهاجران به ترکیه که در سال ۱۹۰۴م در مصر منتشر شد. این اثر به همت رسول عربخانی به فارسی ترجمه و در سال ۱۳۸۹ از سوی انتشارات پژواک دانش به چاپ رسید؛ کتاب روزنامه سفر سلطان مراد چهارم به ایروان و تبریز (۱۰۴۵ - ۱۰۴۴ق) و ضمیمه منزل نامه بغداد (۱۰۴۸ - ۱۰۴۹ق)، شرح دو سفر سلطان مراد چهارم و بیان روابط خارجی عثمانی در قرن یازدهم هجری که به کوشش خلیل ساحللی اوغلو تصحیح و به همت یونس زیرک و نصرالله صالحی به فارسی ترجمه و از سوی انتشارات طهوری در سال ۱۳۹۰ به چاپ رسید؛ صحایف الاخبار فی وقایع الآثار یا تاریخ منجم باشی، از تشکیل دولت عثمانی تا پایان سلطنت سلیمان قانونی، نوشته احمد بن لطف الله منجم باشی (وفات: ۱۱۱۳ق) که به زبان عربی نوشته و سپس به ترکی ترجمه شده است. این کتاب به

۲۹. این کتاب نخستین بار از سوی ابن الامین با الفبای عربی در نشریه بنیاد تاریخ ترک انتشار یافت. در سال ۱۹۶۰م انتشارات سلک (Selek) با افزوده هایی با عنوان دفتر خاطرات عبدالحمید به طبع رسانده است. ترجمه فارسی خاطرات از روی چهارمین ویرایش این اثر که ح. صالح جان آن را از متن فرانسه تدوین و به زبان ترکی برگردانده، صورت گرفته است.

۳۰. خاطرات محمد صلاح الدین در سال ۱۹۱۸ با عنوان چه از پریایی، اتحاد، ترقی و فروپاشی دولت عثمانی می دانم، در مصر با عنوان خاطرات به چاپ رسید و پس از ویرایش احمد وارول در سال ۱۹۸۹ از سوی انتشارات انقلاب به فارسی ترجمه شد.

۳۱. Yılmaz Çetiner, Son Padişah Vahideddin, 1993.

۳۲. برای آگاهی بیشتر از دیگر آثار او که به صورت نسخه خطی است رک به: صالحی، نصرالله؛ «ترجمه از زبان ترکی عثمانی به فارسی در دوره ناصری: مطالعه موردی: ترجمه های محمد عارف اسپناچی پاشا زاده»؛ مطالعات آسیای صغیر؛ ش ۳، بهار و تابستان ۱۳۹۶، ص ۶۳-۸۲.

۳۳. Yusuf Akçura.

در باره آقچورا و اثرش رک به: کالی راد، علی؛ «ملی گرایی ترک و ماتریالیسم تاریخی: تأملی در آرای یوسف آقچورا»؛ گفتگو، ش ۶۲، آذر ۱۳۹۲، ص ۱۴۱-۱۵۱؛ کالی راد، علی و سوده پورمجیدیان؛ «یوسف آقچورا و بنیان های فکری ترک گرایی»؛ پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی؛ ش ۴۹، ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۵، ص ۱۱۷-۱۳۲.

قلم نصرت‌الله ضیائی از ترکی به فارسی ترجمه و انتشارات مهراندیش در سال ۱۳۹۳ آن را منتشر کرده است. مجموعه رسائل و لوائح تحدید حدود ایران و عثمانی نوشته میرزا محبعلی خان ناظم‌الملک که به کوشش نصرالله صالحی ترجمه و از سوی انتشارات طهوری در سال ۱۳۹۵ منتشر شد؛ تاریخ دولت علیه عثمانی، نوشته خیرالله افندی، ترجمه میرزا محمودخان افشار کنگاوری (قم: مجمع ذخایر اسلامی ۱۳۹۶)؛ دو اثر بعدی به نام فتح‌نامه ایروان: روابط ایران و عثمانی در آستانه برافتادن صفویان ۱۱۳۲ - ۱۱۳۷ق، نوشته سلحشور خاصه کمانی مصطفی آغا، به تصحیح محمد منیر آق‌تپه (تهران ۱۳۹۴) و کتاب تاریخچه نوس (گزارش جنگ‌های ایران و عثمانی در ایروان در ۱۱۴۳ق)، تألیف عبدالرزاق نوس افندی، به تصحیح حسین آک‌کایا (تهران ۱۳۹۸) از مجموعه آثاری است که درباره روابط و نبردهای ایران و عثمانی به قلم نصرالله صالحی و صفیه خدیواز ترکی به فارسی ترجمه شده است؛ لایحه تحدید حدود ایران و عثمانی نوشته درویش پاشا (۱۸۷۸-۱۸۱۷/۱۲۹۵-۱۲۳۲)، از دولتمردان برجسته عثمانی که به قلم میرزا جهانگیرخان ناظم‌الملک مرندی یکانلو در حدود سال ۱۳۲۳/۱۹۰۶ به فارسی ترجمه شده و به کوشش نصرالله صالحی و از سوی انتشارات طهوری در ۱۳۹۷ به چاپ رسیده است.

ج) ترجمه آثار محققان معاصر ترک از ترکی استانبولی

مهم‌ترین آثار این گروه متعلق است به دو محقق صاحب‌نظر ترک به نام‌های اسماعیل حقی اوزون چارشی‌لی و خلیل اینالجیق. قدیم‌ترین کتاب ترجمه شده در این بخش کتاب تاریخ عثمانی نوشته اسماعیل حقی اوزون چارشی‌لی^{۳۴} (۱۸۸۸-۱۹۷۵م) محقق نامی و عضو مؤسسه تاریخ ترک است که نخست به قلم ایرج نوبخت در شش مجلد در تهران در سال ۱۳۶۸ و سپس به قلم وهاب ولی در سال ۱۳۷۲ ترجمه و منتشر شد. سایر آثار ترجمه‌ای به ترتیب تاریخ انتشار عبارت است از: قفقاز و سیاست امپراتوری عثمانی، جمال گوکچه،^{۳۵} ترجمه وهاب ولی (وزارت امور خارجه ۱۳۷۳)؛ خاطرات سلطان عبدالحمید دوم، به کوشش عصمت بوزداغ،^{۳۶} ترجمه داود وفایی و حجت‌الله جودکی (تهران: قبله ۱۳۷۸)؛ دین و سیاست در دولت عثمانی، داود دورسون،^{۳۷} ترجمه منصوره حسینی و داود وفایی (تهران: طبع و نشر ۱۳۸۰)؛ شهر شکوه دیرین: استانبول، از فتح پایتخت روم شرقی تا زوال دارالخلافة

34. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, cilt 1-6.

35. Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*.

36. Sultan Abdülhamid'in *Hatıra Defteri*, İsmet Bozdağ, 2009.

این کتاب نخستین بار از سوی ابن‌الامین محمود کمال با الفبای عربی (ترکی عثمانی) در نشریه بنیاد تاریخ ترک انتشار یافت و سپس با افزوده‌هایی با عنوان دفتر خاطرات عبدالحمید از سوی انتشارات سلک (selek) در ۱۹۶۰م به چاپ رسید.

37. Davut Durusn, *Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din*, İstanbul 1989.

عثمانی،^{۳۸} خلیل اینالجتق،^{۳۹} م. طیب گوگ بیلگین،^{۴۰} ترجمه علی کاتبی (تهران: انتشارات کتاب مرجع ۱۳۸۷)؛ امپراتوری عثمانی عصر متقدم ۱۳۰۰ - ۱۶۰۰،^{۴۱} خلیل اینالجتق، ترجمه کیومرث قرقلو (تهران: بصیرت ۱۳۸۸) و عبدالعلی اسپهدی (دفتر نشر فرهنگ اسلامی ۱۳۹۶)؛ امپراتوری عثمانی در عصر دگرگونی تنظیمات،^{۴۲} نوشته خلیل اینالجتق و محمد سید دانلی اوغلو، ترجمه رسول عربخانی (تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام ۱۳۹۱)؛ سلطان سلیمان قانونی (امپراطور مقتدر عثمانی) نوشته یاورز بهادر اوغلو،^{۴۳} نویسنده، رمان نویس و روزنامه نگار ترک، ترجمه اکبر وقاری فر، زیر نظر یوسف بیگ باباپور (تهران: سفیر اردهال ۱۳۹۳)؛ اطلس عثمانی اوایل سده بیستم، نوشته محمد نصرالله، محمد رشدی، محمد اشرف، به کوشش رحمی تکین، باشارباش؛ ترجمه از ترکی استانبولی (تطبیق شده با متن عثمانی) نصرالله صالحی، علی کاتبی (تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام ۱۳۹۵)؛ حجاج ایرانی در دولت عثمانی (قرون سیزده و چهارده هجری قمری) نوشته اسرا دوغان (تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام ۱۳۹۷).

د) ترجمه از عربی

رمانی به نام انقلاب عثمانی از مجموعه رمان های تاریخی جرجی زیدان، تاریخ نگار، داستان نویس و روزنامه نگار عرب زبان لبنانی که به قلم ع. قویم السلطنه به فارسی ترجمه شد و در استانبول، مطبوعه شمس در سال ۱۳۲۹ق به چاپ رسید. این اثر بار دیگر به قلم محمد علی شیرازی در تهران در سال ۱۳۳۵ش به فارسی ترجمه شد. در پایان این بخش کتاب دولت عثمانی از اقتدار تا انحلال نوشته اسماعیل احمدیاقی است که به قلم رسول جعفریان ترجمه و از سوی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه در ۱۳۷۹منتشر شد.

۲. آثار تالیفی

در دو دسته جای می گیرند: دسته اول کتاب های تاریخ عثمانی و دسته دوم آثاری که به روابط عثمانی و ایران به ویژه در دوره صفوی اختصاص دارند:

الف) کتاب های تاریخ عثمانی^{۴۴} با ده عنوان شامل: جنگ انگلیس و عثمانی در بین النهرین (۱۹۱۴ تا

۳۸. این کتاب مشتمل است بر دو مقاله بلند «استانبول» نوشته خلیل اینالجتق و «فتح استانبول» نوشته م. طیب گوگ بیلگین درباره سرگذشت استانبول از فتح آن به دست عثمانی ها تا زوال امپراتوری عثمانی.

39. Halil İnalçık, 'İstanbul' 3. Bölüm: Türk Devri, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 23, 220- 239.

40. M. Tayyib Gökbilgin, 'İstanbul'un ethi e atih'i' *IA*, c.12, 1959, 1185b-1f 99b.

41. *The Ottoman Empire, The Classical Age, 1300-1600*, London, 1974.

42. *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (Mehmet Seyitdanlıoğlu ile birlikte) İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.

43. Yavuz Bahadıroğlu, *Muhteşem Osmanlı Kanuni Sultan Süleyman*, 2011.

۴۴. همچنین کتاب هفت سلطان عثمانی به فارسی از مؤلفی ناشناس بر اساس نسخه کتابخانه صارم الوله اصفهان به شماره ۱۰۶

۱۹۱۸م) و عواقب آن در ایران عنوان اثری است از عباس میرزا فرمان فرمایان (سالار لشکر)، از نخستین ایرانیانی که در مدارس عالی نظامی اروپا تحصیل کرد، با مقدمه‌ای از بهمن فرمان و به کوشش منصوره اتحادیه (تهران: کتاب سیامک ۱۳۸۶)؛ امپراتوری عثمانی دو رویه تمدن بورژوازی غرب، عبدالهادی حائری (دانشگاه فردوسی ۱۳۶۴)؛^{۴۵} مشروطه عثمانی، حسن حضرتی (پژوهشکده تاریخ اسلام ۱۳۸۹)؛ سقوط امپراتوری عثمانی با تأکید بر جنبش اصلاحات، سید محمد حسین محمدی، صفر سفیدرو و دیگران (انتشارات زمزم ۱۳۸۹)؛ امپراتوری عثمانی، سبحان پاکپور، (تهران ۱۳۹۳)؛ تاریخ امپراطوری عثمانی، محمدرضا بارانی، (قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (ص) ۱۳۹۳)؛ عثمانی از ابتدا تا انحطاط، نوشته هنگامه دولت‌شاهی (تهران: جام زرین، ۱۳۹۴)؛ تاریخ امپراطوری عثمانی، محمد تقی امامی خویی، (تهران: سازمان ثبت ۱۳۹۵)؛ تاریخ عثمانی و خاورمیانه، محمد امیر شیخ‌نوری (دانشگاه مذاهب اسلامی ۱۳۹۵)؛ جستارهایی در باب تاریخ عثمانی و ترکیه جدید، تألیف و ترجمه حسن حضرتی و دیگران (قم: لوگوس ۱۳۹۷).

ب) تألیفات درباره روابط ایران و عثمانی شامل هفت عنوان: سفارتنامه‌های ایران: گزارش‌های مسافرت و مأموریت سفیران عثمانی در ایران، محمد امین ریاحی (تهران: انتشارات توس ۱۳۶۸)؛ ایران و عثمانی در آستانه قرن بیستم، رحیم رئیس‌نیا (یک جلدی در ۱۳۷۲، ۳ جلدی در ۱۳۷۴)؛ روابط ایران و عثمانی در عهد صفویان، عباس پورایران (مشهد: دستور ۱۳۸۴)؛ روابط ایران و عثمانی (از آق قویونلو تا جنگ چالدران)، میرسعید جیواد (خوی: قراوقوش ۱۳۸۷)؛ بررسی روابط ایران و عثمانی از جنگ چالدران تا معاهده صلح قصر شیرین (۹۲۰-۱۰۴۹ ق/ ۱۶۳۹-۱۵۱۴م)، احمد بابایی زارچ، الهام اکبرزاده (تهران: انتشارات سمیرا ۱۳۹۳)؛ امپراتوری عثمانی در بندر بوشهر، عباس عاشوری نژاد (صحیفه خرد ۱۳۹۴)؛ تاریخ روابط ایران و عثمانی در عصر صفوی، نصرالله صالحی، بهروز مهستان (انتشارات طهوری ۱۳۹۴).^{۴۶}

از سوی انتشارات مجمع ذخائر اسلامی در سال ۱۳۹۶ در قم منتشر شده است.

۴۵. رک به: محمد حسین منظورالاجداد؛ «دکترحائری، جهان اسلام و دورویه تمدن بورژوازی غرب»؛ کتاب ماه تاریخ و جغرافیا؛ مرداد ۱۳۷۸، ص ۱۱-۱۵.

۴۶. افزون بر این موارد، برخی از پژوهندگان ایرانی بر اساس اسناد موجود در بایگانی عثمانی در استانبول شماری از اسناد عثمانی را منتشر کردند، از جمله: اسناد رسمی در روابط سیاسی ایران با انگلیس و روس و عثمانی، به کوشش غلامحسین میرزاصالح (تهران: نشر تاریخ ایران ۱۳۶۵)؛ فهرست اسناد تاریخی ایران در آرشیو صدارت عثمانی در استانبول، به کوشش محمود غروی (فرهنگستان ادب و هنر ایران، ۱۳۵۷)؛ اسنادی از فعالیت‌های آزادی خواهان ایران در اروپا و استانبول، به کوشش ایرج افشار (مجموعه فرهنگ ایران زمین ۱۳۵۹)؛ گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی در دوران قاجاریه، به کوشش محمد حسن کاووسی، ۷ جلد (دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی ۱۳۷۵)؛ اسنادی از روابط ایران و ترکیه، به کوشش خدیجه صلح میرزایی (سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران ۱۳۸۲)؛ اسناد سلطانی، اسناد آرشیو عثمانی درباره ایران، به کوشش علی موجانی، علی ارغوان‌جنار و محمد علی کاظم بیگی (کتابخانه مرعشی نجفی ۱۳۸۸)؛ اسناد کنسولگری امپراتوری عثمانی در بندر بوشهر، عباس عاشوری نژاد، (انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی ۱۳۹۴)؛ اسنادی از باب مشیخت در امپراطوری عثمانی، (۴ جلد) و فرمان‌هایی از مجموعه اسناد امپراطوری عثمانی، مقدمه داود بهلولی، هر دو به کوشش سید صادق حسینی اشکوری (مجمع ذخائر اسلامی ۱۳۹۶).

کتاب دولت و جامعه در دوره عثمانی

این کتاب دستاورد یک طرح مطالعاتی و پژوهشی گسترده در چارچوب طرح تاریخ سرزمین های اسلامی^{۴۷} است که در مرکز تحقیقات تاریخ، هنر و فرهنگ (ایرسیکا)، مؤسسه ای علمی وابسته به سازمان همکاری های اسلامی،^{۴۸} به قلم جمعی از محققان طراز اول ترک در حوزه های مختلف تاریخ، فرهنگ، تمدن و هنر عثمانی زیر نظر اکمل الدین احسان اوغلو رئیس پیشین ایرسیکا نوشته شده و در دو مجلد در سال های ۱۹۹۴ و ۱۹۹۸ م در استانبول به چاپ رسیده است. کتاب مذکور از همان زمانی که نخستین چاپ آن عرضه شد، هم در محافل علمی داخلی و خارجی و هم در سطح خوانندگان عام با اقبال بسیار مواجه شد و در ترکیه به عنوان کتاب درسی در محافل دانشگاهی پذیرفته شد. روزنامه پرتیراژ زمان با توافق ایرسیکا در باز نشر آن همکاری داشت. همچنین در نشریات معتبر داخل و خارج از ترکیه مطالبی در معرفی آن منتشر شد که از آن جمله اند: نجات گونیج در مجله مطالعات عثمانی،^{۴۹} اکرم کافتان در نشریه ترکیه،^{۵۰} دوغان هیزلان در حریت^{۵۱} و کلاوس کرایسر، ترک شناس آلمانی و استاد دانشگاه بامبرگ^{۵۲} در نشریه مطالعات جنوب شرقی.^{۵۳} همچنین از زمان چاپ نخستین جلد دولت و جامعه عثمانی و پیش از ترجمه فارسی آن، کتاب به پنج زبان ترجمه و منتشر شده بود: (رک به: خالد ارن، ۱/ ۲۴): ترجمه عربی در ۱۹۹۹،^{۵۴} ترجمه انگلیسی، جلد یکم در ۲۰۰۱ و جلد دوم در ۲۰۰۲،^{۵۵} ترجمه بوسنیایی در ۲۰۰۴ در ساریوو،^{۵۶} ترجمه روسی در سال ۲۰۰۶ در مسکو^{۵۷} و ترجمه آلبانیایی آن در سال ۲۰۰۹ در تیرانا. افزون بر اینها، ترجمه اردو و مقدونی آن نیز به زودی به پایان خواهد رسید.^{۵۸}

47. Müslüman Ülkelerin Tarihi.

48. İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA)/ Research Centre for Islamic History, Art and Culture. مرکز تحقیقات تاریخ، هنر و فرهنگ اسلامی (ایرسیکا) از نهادهای وابسته به سازمان همکاری اسلامی (سازمان کنفرانس اسلامی) است که با هدف تحقیق در زمینه های مشترک فرهنگ اسلامی و ایجاد شرایط مناسب برای همکاری نویسندگان و محققان کشورهای اسلامی تأسیس شده است. (رک به: جهرمی، سید مهدی؛ «مرکز تحقیقات تاریخ، هنر و فرهنگ اسلامی (ایرسیکا)»: آینه میراث؛ س ۴، ش ۳، زمستان ۱۳۸۰، ص ۱۰۸-۱۱۱)

49. Organisation of Islamic Cooperation (OIC).

50. Nejat Goyunc, Osmanlı Araştırmaları (The Journal of Ottoman Studies) XIX, Istanbul, 1999, 315-318.

51. Ekrem Kafan, *Türkiye*, No: 10, 27 January 1995.

52. Dogan Hizlan, *Hürriyet*, 21 March 1996.

53. Bamberg University.

54. Klaus Kreiser, *Südost-Forschungen*, 19 January 2000.

۵۵. الدولة العثمانیه تاریخ و حضاره، ترجمه صالح صداوی صالح، استانبول ۱۹۹۹.

۵۶. ترجمه عربی و انگلیسی در مرکز تحقیقات تاریخ، هنر و فرهنگ ایرسیکا آماده و منتشر شده است.

History of the Ottoman State and Society & Civilisation, İstanbul, vol.1: 2001, vol.2: 2002 (in English);

57. *Historija Osmanske Drzave i Civilizacije*, Translated by Kerima Filan, Enes Karic, Amina Siljak-Jesenkovic, Sarajevo, 2004 (in Bosnian).

58. *Istoriya Osmanskogo Gosudarstva Obschestva i Tsviltzatsii*, Translated by V.B. Feonova, Translation editor: M.S. Meyer, Moscow, 2006 (in Russian).

۵۹. رک به: خالد ارن، مقدمه، دولت و جامعه در دوره عثمانی، ج ۱، ص ۲۵.

ترجمه فارسی کتاب دولت و جامعه در دوره عثمانی به پیشنهاد احسان اوغلو و با پشتیبانی و پیگیری خالد ارن^{۶۰} رئیس کنونی ایرسیکا، زیر نظر غلامعلی حداد عادل رئیس فرهنگستان زبان و ادب فارسی و مدیر عامل بنیاد دائرة المعارف اسلامی و با پیشنهاد و معرفی مترجمان از سوی دکتر محمد رضا نصیری دبیر فرهنگستان زبان و ادب فارسی، به قلم چهار تن از محققان برجسته این حوزه: توفیق هاشم پورسبحانی، علی کاتبی، مهدی گلچین عارفی، حجت فخری در مدت هشت سال به به انجام رسید و از سوی انتشارات کتاب مرجع (وابسته به بنیاد دایرة المعارف اسلامی) و با حمایت مرکز تحقیقات تاریخ، هنر و فرهنگ اسلامی در سال ۱۳۹۷ در تهران در دو مجلد با شمایل کلاسیک و بسیار نفیس در قطع سلطانی و شمارگان ۱۰۰۰ نسخه، با قیمت ۲۹۰ هزار تومان به چاپ رسید.^{۶۱}

جلد یکم کتاب پس از فهرست مندرجات، با مقدمه‌ای از غلامعلی حداد عادل آغاز می‌شود. سپس به ترتیب پیشگفتار ایرسیکا برای ترجمه فارسی کتاب به قلم خالد ارن و یادداشت علی کاتبی ویراستار ترجمه فارسی و پس از آن، مقدمه اکمل الدین احسان اوغلو سر ویراستار نسخه ترکی کتاب آمده است. در ادامه، توضیحاتی که در متن اصلی درباره قواعد املائی و اختصارات برای راهنمایی خوانندگان ترک آمده، به فارسی ترجمه شده است.

جلد یکم با عنوان تاریخ (۱۰۰۶ صفحه: عنوان این جلد در نسخه اصلی دولت و جامعه^{۶۲} در ۸۶۸ صفحه) به هفت بخش و هر بخش به فصول مختلف و هر فصل به عناوین فرعی ترقسیم شده است. ترجمه مطالب جلد یکم به ترتیب بخش یکم و دوم به قلم توفیق هاشم پورسبحانی (دانشگاه تبریز) و بخش سوم تا هفتم به قلم علی کاتبی (گروه زبان و ادبیات بنیاد دایرة المعارف اسلامی) انجام شده است. بخش‌های هفت‌گانه جلد یکم به ترتیب عبارت است از:

۱. «تاریخ سیاسی عثمانی»، در دو فصل پیش و پس از معاهده «کوچوک قینارجه»^{۶۳} نوشته فریدون مصطفی امجن^{۶۴} (دانشگاه استانبول) و کمال بیگ دیللی^{۶۵} (دانشگاه استانبول). ۲. «ساختار دولت عثمانی در عصر کلاسیک»، نوشته محمد ایشیرلی^{۶۶} (دانشگاه استانبول) در ۴ فصل ۳. «تشکیلات

60. Halit Eren.

۶۱. آیین رونمایی ترجمه فارسی کتاب دولت و جامعه در دوره عثمانی با حضور غلامعلی حداد عادل، محمدعلی موحد، خالد ارن و رضا هاکان تکین سفیر وقت ترکیه در باغ کتاب تهران در اردیبهشت ۱۳۹۷ برگزار شد. همچنین این کتاب با حضور دانشگاهیان، اهالی اندیشه، نویسندگان و پژوهشگران آذربایجان غربی در شصت و یکمین نشست نقد و بررسی خانه دانش و فرهنگ زریاب در تیرماه سال ۱۳۹۸ در دانشگاه پیام نور در خوی نقد و بررسی شد.

62. Devlet ve Toplum.

۶۳. معاهده‌ای میان عثمانی و روس در قینارجه محلی در بلغارستان کنونی küçük kaynarca.

64. Feridun Mustafa Emecen.

65. Kemal Beydilli.

66. Mehmet İpşirli.

اداری در دوره تنظیمات» نوشته ایلبر اورتایلی^{۶۷} (دانشگاه آنکارا)، در ۲ فصل ۴. «سازمان نظامی عثمانی» نوشته عبدالقادر اوزجان^{۶۸} (دانشگاه حاجت تپه آنکارا)، شامل ۳ فصل ۵. «نظام قانونی در دولت عثمانی» نوشته عاکف آیدین^{۶۹} (دانشگاه مرمره)، شامل ۷ فصل ۶. «جامعه عثمانی» نوشته بهاء الدین یدی بیلدز^{۷۰} (دانشگاه حاجت تپه آنکارا)، شامل ۵ فصل ۷. «ساختار اقتصادی عثمانی» نوشته مباحثات کوئوک اوغلو^{۷۱} (دانشگاه استانبول)، شامل ۵ فصل. این جلد با بخش ضمایم شامل گاه شمار، کتاب شناسی به تفکیک هر بخش، فهرست تصویرها، نقشه ها، نمودارها و نمایه پایان می یابد.

جلد دوم کتاب با عنوان فرهنگ و تمدن (۱۰۵۴ صفحه) (عنوان نسخه ترکی: زبان و ادبیات، دین و اندیشه، آموزش و دانش، هنر و معماری^{۷۲} در ۸۴۹ صفحه)، پس از فهرست مطالب با مقدمه احسان اوغلو آغاز می شود. این مجلد از پنج بخش اصلی و فصول مختلف و بعضی مباحث فرعی تر تشکیل شده که به ترتیب عبارت است از: ۱. «زبان و ادبیات ترکی» شامل ۴ فصل نوشته نوری یوجه،^{۷۳} گونای کوت^{۷۴} (دانشگاه بسفور)، اورحان اوکای^{۷۵} (دانشگاه آنکارا)، نعمت الله حافظ (دانشگاه کوزوو و مقدونیه) ۲. «دین و اندیشه» شامل ۳ فصل نوشته احمد یاشار اجاق^{۷۶} (دانشگاه آنکارا) و اورحان اوکای ۳. «جلوه های حیات فکری ولایات عرب در دوره عثمانی» نوشته لیلای صباغ (دانشگاه دمشق) ۴. «آموزش و علم» در دو فصل نوشته اکمل الدین احسان اوغلو ۵. «هنر و معماری نزد عثمانیان» در ۴ فصل نوشته اسین اتیل^{۷۷} (گالری هنر، انستیتو اسمیت سونیان آمریکا)،^{۷۸} اوغوز درمان^{۷۹} (دانشگاه معمار سنان)، فاطمه چیچک درمان^{۸۰} هنرمند تذهیب کار و مینیاتوربست (دانشگاه معمار سنان) و جینوچن تانریکُورور^{۸۱} موسیقی دان و مورخ موسیقی ترک. جلد دوم نیز با بخش ضمایم شامل فرهنگ اصطلاحات، گاه شمار، کتاب شناسی به تفکیک هر بخش و فهرست تصویرها، جدول ها و نمایه پایان می یابد. مطالب این مجلد به ترتیب فصل ۲ و ۳ از بخش دوم و بخش چهارم به قلم علی کاتبی، بخش

67. İlber Ortaylı.

68. Abdülkadir Özcan.

69. Mehmet Akif Aydın.

70. Bahaeddin Yediöldüz.

71. Mübahat Kütiikoğlu.

72. Dil ve Edebiyatç Din ve Düşünceç Eğitim ve Bilimç Sanat ve Mimarı.

73. Nuri Yüce.

74. Günay Kut.

75. Mehmet Orhan Okay.

76. Ahmet Yaşar Ocak.

77. Esin Atıl.

78. Freer Gallery of Art, Smithsonian Institution.

79. Mehmet Uğur Derman.

80. Fatma Çiçek Derman.

81. Cınuçen Tanrıkorur.

یک و پنج به قلم توفیق هاشم پور سبحانی، بخش سه و گاه شمار به قلم مهدی گلچین عارفی (بنیاد دائرةالمعارف اسلامی) و فصل یک از بخش دو به قلم حجت فخری (بنیاد دائرةالمعارف اسلامی) ترجمه شده است.

اهمیت، ویژگی و جایگاه کتاب

این کتاب حاصل آخرین تحقیقات و یافته‌های تعدادی از محققان برجسته ترک است. بررسی موضوعات مطرح شده در این کتاب، تقسیم‌بندی و شیوه طرح مطالب و مآخذ به کار رفته و نویسندگان آن می‌تواند تصویر درست تری از جایگاه این کتاب نشان دهد. چنان‌که حداد عادل^{۸۲} در مقدمه کتاب اشاره کرده، کتاب دولت و جامعه در دوره عثمانی به دلیل جامعیت موضوع و گستردگی مطالب کتاب و نیز نویسندگان متخصص در موضوعات مختلف، به ویژه حضور استادان و محققان طراز اول ترک در تألیف بخش‌های مختلف و تسلط آنان بر زبان و دسترسی آسان آنان به اسناد و آثار بی‌شمار بازمانده از آن دوران در کتابخانه‌ها و موزه‌های ترکیه، شایسته ترجمه به فارسی تشخیص داده شد. ویژگی‌های مهم این کتاب به شرح زیر است:

۱. جامعیت و گستردگی مطالب

شاید نخستین ویژگی مهم این کتاب در نگاه اول، فهرست تفصیلی عناوین آن باشد که شامل بخش‌ها، فصول و عناوین فرعی‌تر در هفده صفحه است که اثری دائرةالمعارف‌گونه با بیش از دوهزار صفحه مطلب در ابعاد مختلف سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و هنری دوره عثمانی را فراهم کرده است.

۲. کتاب‌شناسی مفصل

ارجاع به منابع معتبر از ویژگی‌های برجسته هر اثری به شمار می‌آید. در بخش کتابشناسی این کتاب، مآخذ به تفکیک هر بخش در پایان هر جلد فهرست شده که برای آشنایی و استفاده محققان ایرانی سخت سودمند است. برای شناخت بهتر از منابع استفاده شده در این کتاب، نگارنده برای نمونه منابع عمومی درباره موضوع تاریخ را که نویسندگان در جلد یکم از آن بهره برده‌اند، بررسی و مآخذ این بخش را به پنج گروه عمده تقسیم کرده است:

۲-۱. منابع ترکی عثمانی

چنان‌که پیش‌تر نیز گفته شد، مهم‌ترین ویژگی این کتاب ارجاع به منابع ترکی عثمانی است که از مآخذ متقدم در تاریخ‌نگاری عثمانی به شمار می‌آید.^{۸۳} این مآخذ به چهار دسته تقسیم می‌شود: الف)

۸۲. رک به: مقدمه، دولت و جامعه در دوره عثمانی، ج ۱، ص ۱۹.

۸۳. برای آگاهی بیشتر رک به: صالحی، نصرالله؛ تاریخ‌نگاری و مورخان عثمانی؛ انتشارات پژوهشکده تاریخ اسلام، تهران ۱۳۹۲؛

کتاب‌های معروف به تواریخ آل عثمان، غزنامه‌ها، فتح‌نامه‌ها، سلیم‌نامه‌ها، ظفرنامه‌ها، مناقب‌نامه‌ها و وقایع‌نامه‌های عثمانی مانند: تواریخ آل عثمان ابن کمال، تواریخ آل عثمان لطفی پاشا، تاریخ عاصم، طبقات الممالک و درجات المسالک جلال‌زاده خواجه نشانچی ب) تاریخ‌های عمومی نظیر کنه الاخبار مصطفی عالی، صحائف الاخبار فی وقایع الاعصار احمد بن لطف الله منجم‌باشی، ج) اسناد آرشیو عثمانی مانند آرشیو عثمانی نخست وزیری،^{۸۴} آرشیو موزه کاخ توپقاپی،^{۸۵} معاهده‌نامه‌ها و دفاتر احکام شامل فرامین و دستورها و دفاتر مهمه دیوان همایون^{۸۶} حاوی اطلاعات ارزشمندی درباره وضعیت تاریخی، اجتماعی، سیاسی، قضایی، نظامی و فرهنگی عثمانی و به ویژه درباره مناسبات این دولت با همسایگان خود از جمله ایران است. د) استفاده از دست‌نویس‌های ترکی عثمانی مانند وقایع تاریخیه از عبدالقادر تپچولار کاتبی^{۸۷} (کتابخانه سلیمانیه، اسعد افندی، شماره ۲۱۵۱)؛ تاریخ نظامی عثمانی از احمد جواد و قانون‌نامه ایوبی (هر دو نسخه در کتابخانه دانشگاه استانبول، به ترتیب به شماره ۴۱۷۸ و ۷۳۴).

۲-۲. منابع عربی

یکی از مآخذ نویسندگان در این کتاب استفاده از کتاب‌های مهم عربی است، مانند آثار حاجی خلیفه جغرافی دان و تاریخ‌نگار ترک مانند فذلکه (تألیف: ۱۰۵۱ق)؛ کشف الظنون کاتب چلبی و ذیل آن ایضاح المکنون اسماعیل پاشا بغدادی، الاحکام السلطانیة ابوالحسن ماوردی.

۲-۳. آثار محققان معاصر ترک

ارجاع به آثار محققان طراز اول و نام‌آشنای ترک که پیش‌تر نام برده شد، مانند اوزون چارشی‌لی و خلیل اینالچق و فؤاد کوپرولو^{۸۸} و بهره‌گیری از تحقیقات جدید دیگر محققان ترک مانند عمر لطفی بارکان^{۸۹} از پیشگامان مطالعات جدید حوزه تاریخ اجتماعی. اقتصادی عثمانی و کمال کارپات^{۹۰} تاریخ‌دان برجسته و رئیس پیشین بخش مطالعات خاورمیانه دانشگاه ویسکانسین^{۹۱} آمریکا که هنوز شمار زیادی از این آثار در ایران ترجمه نشده‌اند.

همو، «طرح تدوین مورخان امپراتوری عثمانی در دانشگاه هاروارد»؛ آینه میراث، دوره جدید، س ۴، ش ۱، بهار ۱۳۸۵، (پیاپی ۳۲)، ص ۳۵۴-۳۶۱.

84. Başbakanlık Osmanlı Arşivi.

85. Topkapı saray Müzesi Arşivi.

۸۶. برای آگاهی از نقش دفاتر مهمه عثمانی در شناخت تاریخ ایران رک به: فخری، حجت؛ «دفاتر مهمه عثمانی و اهمیت آنها در شناخت تاریخ ایران»؛ مطالعات آسیای صغیر، ش ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۵.

87. Topçular katibi.

88. M. Fuad Köprülü, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, Ankara 1972.

89. Ömer Lütfi Barkan.

90. Kemal Karpat.

91. University of Wisconsin.

۲-۴. آثار پژوهشگران غربی

نخستین آشنایی خاورشناسان با تاریخ عثمانی زمانی بود که آنان به مطالعه گزارش سفیران و سیاحان عثمانی پرداختند. در نخستین گام، آنان برخی از این دسته منابع مانند آثار کاتب چلبی و نعیم را به زبان‌های اروپایی ترجمه کردند و سپس به نگارش تاریخ عثمانی دست زدند. از جمله این پژوهندگان، تاریخ‌دانان نام‌آشنایی چون برنارد لوئیس،^{۹۲} هامرپورگشتال^{۹۳} و استنفورد جی شاول^{۹۴} بودند که نویسندگان کتاب دولت و جامعه از این آثار به زبان اصلی یا از طریق ترجمه ترکی آنها استفاده کرده‌اند. بر اینها باید آثار و تحقیقات تاریخ‌دانان جدید غربی را نیز افزود؛ نظیر مایکل کوک^{۹۵} مورخ و خاورشناس انگلیسی دانشگاه پرینستون، کالین ایمبر^{۹۶} تاریخ‌دان و استاد دانشگاه منچستر، نورمن ایستکویتز^{۹۷} تاریخ‌دان آمریکایی و ثریا فاروقی^{۹۸} عثمانی‌پژوه آلمانی.

۲-۵. مقاله‌های منتشرشده در نشریات و دانشنامه‌های مهم ترک زبان

نظیر تحقیقات عثمانی،^{۹۹} مجله بررسی‌های تاریخی،^{۱۰۰} دائرةالمعارف اسلامی دیانت^{۱۰۱} و نشریات و دانشنامه‌های لاتینی نظیر تحقیقات اسلامی^{۱۰۲} و دائرةالمعارف اسلام^{۱۰۳}.

۳. نویسندگان کتاب

در مقدمه خالد ارن (۱/ ۲۴) شمار نویسندگان کتاب چهارده تن است، اما به شمارش نگارنده این سطور، شمار نویسندگان کتاب به زبان اصلی به هیجده تن می‌رسد. در ترجمه فارسی شمار نویسندگان نوزده تن است. چنان‌که در معرفی بخش‌های جلد دوم گفته شد، کتاب در ترجمه فارسی از پنج بخش تشکیل شده، حال آنکه این جلد در نسخه ترکی شامل چهار بخش است. بخش سوم با عنوان «جلوه‌های حیات فکری ولایات عرب در دوره عثمانی» نوشته لیلیا صباغ در متن ترکی کتاب نیامده و به نظر می‌رسد از افزوده‌های چاپ فارسی باشد. شایسته بود این مطلب در مقدمه یا پانویست یادآوری می‌شد.

92. Bernard Lewis.

93. Joseph von Hammer Purgstall.

94. Stanford Jay Shaw.

95. Michael Cook.

96. Colin Imber.

97. Norman Itzkowitz.

98. Suraiya Faroqhi.

99. Osmanli Araştırmaları.

100. Tarih Araştırmalar Dergisi.

101. Diyanet İslam Ansiklopedisi.

102. Studia Islamica.

103. Encyclopedia of Islam.

همکاری محققان و نویسندگان طراز اول ترک و در صدر آنها اکمل الدین احسان اوغلو مهم ترین مزیت این کتاب است. احسان اوغلو سیاستمدار و نهمین دبیر کل سازمان همکاری اسلامی و مؤسس گروه تاریخ علم در دانشکده ادبیات دانشگاه استانبول^{۱۴} و استاد مدعو در چند دانشگاه اروپایی است و همکاران او در این کتاب، همگی از متخصصان و صاحب تألیفات بسیار در زمینه تاریخ، فرهنگ، دین و هنر عثمانی هستند. برای نمونه فریدون امجن تاریخ دان و عضو افتخاری انجمن تاریخ ترک؛ کمال بی دلیلی نویسنده هشتاد مقاله درباره تاریخ و تمدن ترک، جغرافیا و تاریخ اسلام در دائرة المعارف اسلام؛ ایلبر اورتالیلی تاریخ دان و عضو افتخاری انجمن تاریخ ترک؛ تانریکورو آهنگساز، موسیقی دان و هنرمند عودنواز و محمد ابیشیرلی که آثاری چون تاریخ سلاتیکی، تاریخ نعیم و تاریخ احمد جودت پاشا به اهتمام او به چاپ رسیده است.

۴. هدف، شیوه تألیف و نگرش جدید نویسندگان

بنا بر نوشته احسان اوغلو^{۱۵} در مقدمه کتاب، شناخت تحولات تاریخی و سیاسی امروز مبتنی است بر شناخت و ارزیابی درست تاریخ دیروز. او افزون بر شناخت تاریخ حکومت ها، برای درک تاریخ تمدن ها، شناخت تاریخ ملت ها را نیز ضروری دانسته است.^{۱۶} احسان اوغلو^{۱۷} می افزاید هدف از تألیف این کتاب تقویت پیوند و قرابت میان ملت های مسلمان و آشنا کردن آنان با تاریخ و فرهنگ یکدیگر و معرفی فرهنگ اسلامی در جهان، به ویژه در غرب بوده است. از این رو به گفته او^{۱۸} ایرسیکا به عنوان مرکزی پیشگام در تهیه و نشر آثار معتبر در تاریخ اسلام، بر آن شد تا به تهیه و تدوین تاریخ ملل مسلمان بپردازد و بدین سان طرح «تاریخ سرزمین های اسلامی» در دستور کار ایرسیکا قرار گرفت و اثر حاضر در چارچوب طرح مذکور به قلم مورخان ترک مدون شد. احسان اوغلو^{۱۹} هدف از تألیف این اثر را «آفریدن زاویه نگرشی نوبه موضوع، در پرتو معلومات بی طرفانه و موثق و پژوهش های نوین» دانسته است. منظور از نگرش نو، شیوه جدید نگارش نویسندگان این مجموعه در گزارش تاریخ عثمانی است که شباهتی به رویکرد سنتی (کلاسیک) مبتنی بر توالی تاریخی و گاه شماری^{۲۰} و دوره حکومت سلاطین یا گزارش حوادث ندارد، بلکه برای مطابقت تحقیقات با روش های علمی، گزارش رویدادهای تاریخی به گونه ای است که خواننده بتواند با یافتن رابطه علت و معلولی میان رویدادهای تاریخی،

۱۴. از احسان اوغلو کتاب دیگری به نام جهان اسلام در دوران معاصر به قلم فرشته نصراللهی به فارسی ترجمه و از سوی انتشارات مهرگان خرد در سال ۱۳۹۴ به چاپ رسیده است.

Islamic World in the New Century: The Organisation of the Islamic Conference, 1969-2009.

۱۵. رک به: مقدمه، دولت و جامعه در دوره عثمانی، ج ۱، ص ۳۱.

۱۶. همان، ص ۳۲.

۱۷. همان جا.

۱۸. همان، ص ۳۳.

۱۹. همان، ص ۳۷.

حوادث را با توجه به عناصر مهم تشکیل دهنده تمدن عثمانی تبیین کند. برای نمونه در فصل «ادبیات ترکی در آناتولی» در جلد دوم، نویسنده، ادبیات ترکی و ادبیات دوره عثمانی را به صورت‌هایی که در ساختار گوناگون اجتماعی بروز یافته بررسی کرده است. چنان‌که می‌دانیم ادبیات ترکی در تقسیم‌بندی کلاسیک به سه دسته ادبیات دیوانی، عامیانه و صوفیانه تقسیم می‌شود، اما نویسنده با پرهیز از این کلیشه، ادوار ادبیات را در پنج مقطع تاریخی تبیین کرده است. احسان اوغلو^{۱۱۱} بر آن است که این روش برای بار نخست در این کتاب به کار گرفته شده است. همچنین در فصل چهارم همین بخش از کتاب با عنوان «ادبیات مردمان مسلمان اروپا در دوره امپراتوری عثمانی» نویسنده بخشی را به صورت مستقل به ادبیات مسلمانان اروپایی موسوم به ادبیات آلخامیادو (الاعجمیه)^{۱۱۲}، آثاری با الفبای عربی از مسلمانان اسپانیایی و شبه جزیره بالکان تحت حکومت امپراتوری عثمانی اختصاص داده است؛ ادبیاتی که پیش‌تر در کتاب‌های عمومی تاریخ ادبیات سابقه نداشته و فقط میان بومیان همان مناطق شناخته شده بود.

۵. تهیه دو گاه‌شمار

یکی در پایان جلد یکم در ۲۶ صفحه (۱۸ صفحه در متن ترکی) از آغاز تاریخ عثمانی در سال ۱۲۹۹ تا پایان آن در سال ۱۹۲۴ م و دیگری گاه‌شماری در پایان جلد دوم در ۱۲ صفحه (۱۴ صفحه در متن ترکی) شامل رویدادهای سال ۱۰۶۳ که از ورود آلب ارسلان به آناتولی و آغاز سکونت ترکان در این سرزمین تا وقایع سال ۱۹۲۳ م را در بر می‌گیرد. چنان‌که پیداست هریک از نویسندگان به صورت جداگانه برای مطالب خود گاه‌شماری تهیه کرده و سپس همه آنها در یک جا گردآوری شده و از ترکیب آنها رویدادنامه تاریخی واحدی در پایان هر جلد فراهم آمده است.

۶. تصویر، نقشه و نمودارها

چاپ ۱۲۶ تصویر در جلد یکم و ۲۳۸ تصویر در جلد دوم در مجموع ۳۶۴ تصویر (در چاپ ترکی ۲۵۰ تصویر)، آلبومی منحصر به فرد از تصاویر تاریخی قدیمی به صورت سیاه و سفید و رنگی است که شماری از این تصاویر در ترجمه فارسی بر کتاب افزوده شده است. بیشتر این تصاویر برگرفته از آرشیو عکس ایرسیکا و نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه‌های ترکیه است. این تصاویر شامل انواع طغرای سلاطین عثمانی، اشیای قدیمی، لوحه‌ها، ابزار نگارش، آلات موسیقی و نقشه‌های قدیمی از جهان و آثار هنری برجسته نقاشان غربی است.

۱۱۱. همان، ص ۱۵.

112. Alhamiyado Edebiyatı/ Aljamiado.

درباره مسلمانان اندلس و ادبیات الخامیادو یا الاعجمیه رک به: همتی گلپان، عبدالله؛ «مدجنان و مورسکوها در فرهنگ اسپانیا»؛ مطالعات اسلامی؛ ش ۶۳، بهار ۱۳۸۳، ص ۱۸۷-۲۱۴.

در پایان این بخش دو نکته ضروری را شایسته یادآوری می دانم:

۱. در میان انبوه آثار ترکی، عربی و اروپایی که در این کتاب از آنها استفاده شده، جای خالی نسخه های خطی فارسی و آثار ارزشمند تاریخی به فارسی محسوس است. حتی در صورت ناآشنایی نویسندگان کتاب با زبان فارسی، دست کم برای استفاده محققان می توانستند به برخی از این منابع اشاره کنند. برای نمونه در جلد یکم پیش از بحث درباره تاریخ عثمانی، در حوزه تاریخ سلجوقیان^{۱۱۳} از دو مأخذ استفاده شده است: یکی تحقیقات ارزشمند عثمان توران (۱۹۱۴-۱۹۷۷م)، متخصص تاریخ ترکیه و تاریخ سلجوقیان روم^{۱۱۴} به نام ترکیه در زمان سلجوقیان^{۱۱۵} و اسناد رسمی درباره سلجوقیان در ترکیه^{۱۱۶} و دیگری کتاب تاریخ امپراتوری سلجوقیان بزرگ از آلتای گُیمن^{۱۱۷}، اما در چنین پژوهش جامعی نمی توان از سه منبع مهم در تاریخ سلاجقه روم به فارسی که بی تردید از مأخذ آن دو محقق نیز بوده است بی نیاز بود: یکی الاوامر العالیة فی الامور العالیة^{۱۱۸} (تألیف: ۶۸۰ق) نوشته ابن بی بی مؤلف و تاریخ نویس ایرانی قرن هفتم و دیگری مسامرة الاخبار و مسایرة الاخیار^{۱۱۹} نوشته محمود بن محمد آقسرائی مورخ و منشی عهد سلجوقیان روم در اوایل قرن هشتم و سوم الولد الشفیق و الحافظ الخلیق نوشته احمد نیغده ای در شرح بزرگان دولت سلجوقی در آناتولی در قرن هشتم. از این منابع، بسیاری از مورخان متقدم عثمانی مانند احمد بن لطف الله معروف به منجم باشی، مؤلف کتاب مهم جامع الدول^{۱۲۰} و خیرالله افندی مؤلف تاریخ دولت علیه عثمانی^{۱۲۱} در نگارش آثار خود بسیار تأثیر پذیرفته اند.^{۱۲۲} نویسندگان کتاب دولت و جامعه همچنین در حوزه تاریخ عثمانی از دو

۱۱۳. برای آگاهی بیشتر رک به: ارطغرل، علی؛ «منبع شناسی توصیفی تاریخ سلجوقیان آناتولی»؛ ترجمه نصرالله صالحی؛ کتاب ماه تاریخ و جغرافیا؛ اسفند ۱۳۸۴، فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۵، ص ۴۰-۷۵.

۱۱۴. تاریخ سلجوقیان تألیف عثمان توران با ترجمه پرویز زارع شاهمرسی از سوی نشر اختر در سال ۱۳۹۵ش منتشر شده است.

115. Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971.

116. Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar (Metin, Tercüme ve Araştırmalar), Ankara 1988.

117. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1975-92, I-III; ve "Alp Arslan Zamanı Büyük Selçuklu İmparatorluğu Dini Siyaseti", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, c. IV, S. 27-155; ve "Alp Arslan Zamanı Dini Siyaseti", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Sayı: IV 1975, s.127-155.

۱۱۸. ابن بی بی، حسین بن محمد بن علی جعفری رغدی؛ الاوامر العالیة فی الامور العالیة (جلد اول)؛ به کوشش نجاتی لوغال و عدنان صادق ارزی؛ آنقره، دانشکده الهیات دانشگاه آنکارا، ۱۹۷۵م؛ همان، به کوشش ژاله متحدین، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۰.

۱۱۹. این کتاب به کوشش عثمان توران تصحیح و در سال ۱۹۳۴م در آنکارا و سپس به همان شکل در سال ۱۳۶۲ از سوی انتشارات اساطیر به چاپ رسیده است.

۱۲۰. کتاب جامع الدول (تاریخ عثمانی سال های ۱۲۹۹ - ۱۴۸۱م) به کوشش احمد اغیرا غچه (Ahmed Ağırakça) در دو جلد در استانبول در سال ۱۹۹۵م به چاپ رسیده است. این کتاب که در تاریخ عمومی جهان از خلقت آدم تا سال ۱۰۸۳ق را در بر می گیرد، شامل مطالب مهمی درباره تاریخ ایران در دوره تیموری تا صفوی است.

۱۲۱. این کتاب با عنوان تاریخ دولت عثمانی به کوشش احمد ظهوری دانشمنان (Ahmed Zuhuri Danişman) در هفت مجلد در سال ۱۹۷۱-۱۹۷۲م در استانبول به چاپ رسیده است.

۱۲۲. یکی دیگر از منابع مهم تاریخ آل سلجوق که به زبان عربی نوشته شده کتاب زبدة التواریخ (اخبار امرا و پادشاهان سلجوقی) نوشته سید صدرالدین حسینی است که به قلم رمضان علی روح الهی به فارسی ترجمه و از سوی انتشارات ایل شاهسون بغدادی در تهران در سال ۱۳۸۰ به چاپ رسیده است.

مأخذ مهم فارسی چشم‌پوشی کرده‌اند که نسخه‌های آن در کتابخانه‌های ترکیه موجود است: ^{۱۲۳} یکی هشت بهشت ^{۱۲۴} یا تاریخ آل عثمان اثر معروف ادریس بدلیسی مورخ قرن هفتم و دیگری بهجة التواریخ (تألیف: ۸۵۱-۸۶۱ق) نوشته شکرالله رومی و آثاری با عنوان تاریخ آل عثمان به فارسی از جمله: تاریخ آل عثمان نوشته کاتب قونوی در قرن نهم در شرح رخدادهای روزگار سلطان محمد فاتح (قم: مجمع ذخائر اسلامی ۱۳۹۶)؛ تاریخ آل عثمان (ظفرنامه، فتح‌نامه) نوشته علی بن ملوک منشی درباره کشورگشایی‌های محمد فاتح و سلیم‌نامه‌های منشور و منظوم از جمله سلیم‌نامه ادریس بدلیسی ^{۱۲۵}.

۲. چنان‌که پیش‌تر در بخش معرفی فصول کتاب نیز اشاره شد، در پایان فصل اول از جلد دوم با عنوان «زبان و ادبیات ترکی»، بخشی به «مناسبات ترکی عثمانی با دیگر زبان‌ها» (۲/ ۴۷-۴۸) اختصاص یافته که کمتر از دو صفحه است و در همین بخش کوتاه نیز بیشتر به تأثیر زبان ترکی بر زبان‌های عربی، فارسی و زبان اهالی بالکان پرداخته شده است. درباره تأثیر زبان‌های عربی و فارسی بر ترکی تنها به اشاره‌ای بسنده شده است، در حالی که جا داشت بیشتر به این مقوله پرداخته شود.

سخن آخر در باب ترجمه کتاب

ترجمه کتاب به قلم مترجمان متخصص و توانایی چون توفیق سبحانی، علی کالی‌راد و سایر همکاران ایشان ترجمه‌ای است دقیق و کاملاً وفادار به متن که بدون هیچ تغییر و تحریفی و با امانتداری کامل، تمامی مطالب متن اصلی به زبانی ساده و شیوا به خواننده فارسی‌زبان منتقل شده است. در مواردی حتی نگرش و تحلیل نویسندگان کتاب و نتیجه‌گیری آنان که کاملاً مغایر با نظرگاه‌های رایج ما درباره تاریخ ایران و جهان تشیع است، به درستی و بدون هیچ گونه دخل و تصرفی ترجمه شده است. چنان‌که حداد عادل ^{۱۲۶} نیز اشاره کرده چنین دیدگاهی امری است طبیعی و اجتناب‌ناپذیر که از تفاوت‌های مذهبی و نژادی و علاقه شدید به قومیت و ملیت نشأت می‌گیرد. با این حال شایسته

۱۲۳. برای آگاهی بیشتر، ر.ک. به: صالحی، نصرالله؛ «تأملاتی در تاریخ‌نگاری فارسی در دوره عثمانی»، مطالعات تاریخ اسلام؛ س ۸، ش ۳۰، پاییز ۱۳۹۵، ص ۱۰۱-۱۱۸.

۱۲۴. نسخه‌ای از هشت بهشت به خط مؤلف (نسخه کتابخانه نورعثمانیه به شماره ۳۲۰۹) با مقدمه محمدرضا نصیری، مدیر گروه مطالعات زبان و ادب فارسی در آسیای صغیر، در دو مجلد از سوی انتشارات فرهنگستان زبان و ادب فارسی به صورت عکسی در ۱۳۹۵ به صورت فاکسیمیله (چاپ عکسی) منتشر شد. مقدمه کتاب به همراه بهشت اول و بهشت دوم به کوشش دکتری مهری پاکزاد، عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد مهاباد، در ۱۳۹۷ تصحیح و منتشر شده است.

۱۲۵. افزون بر این می‌توان به برخی از تواریخ منظوم به فارسی نیز اشاره کرد: منظومه فارسی خنکارنامه یا تواریخ آل عثمان (تألیف: ۸۸۰ق)، منظومه‌ای در شرح نبردهای سلطان محمد فاتح، سروده میرسیدعلی مظفر متخلص به معالی؛ غزنامه روم (در ۸۸۲ق)؛ برون شاهنامه، سروده کاشفی که با عنوان غزنامه روم و چند فتح‌نامه دیگر از سلطان محمد فاتح به کوشش محمود حسن‌آبادی و علی محدث از سوی انتشارات مریز در ۱۳۹۶ در مشهد منتشر شده است؛ منظومه غزای سلیمانی (تألیف: ۹۳۳ق)؛ غزوات سلطان سلیم سروده ظهیرالدین لطفی در قرن دهم هجری؛ سلیمان‌نامه سروده عبدالرحمان غباری و سلیمان‌نامه یا شاهنامه سلیمانی سروده فتح‌الله عارف عجمی هر دو در قرن دهم هجری و سلیم‌نامه‌های منظوم و منظوری که شماری از این آثار به چاپ نرسیده و به صورت نسخه خطی در کتابخانه‌های ترکیه نگهداری می‌شود.

۱۲۶. همان، ج ۱، ص ۲۰.

بود مترجمان محترم در بعضی از موارد مانند وقایع مربوط به نبرد چالدران و صلح آماسیه توضیحاتی در پانویس می افزودند.^{۱۲۷}

کتاب‌هایی با چنین حجمی از مطالب معمولاً خالی از سهو و خطا نیست، اما در این مجموعه شماره خطاها اندک و بسیار ناچیز است که حاکی از دقت نظر دست‌اندرکاران آن بوده است. در ادامه به چند لغزش اشاره می‌شود: در فهرست مفصل آغاز کتاب در جلد یکم، ذیل بخش سازمان نظامی عثمانی، فصل نیروی دریایی به شکل مجزا ذکر نشده است. از آنجا که بخش‌های اصلی کتاب با رنگ طلایی و فصول هر بخش با جوهر آبی پررنگ و مطالب فرعی تر به خط ریزتر تفکیک شده، این اشتباه اجتناب‌ناپذیر می‌نماید. برای سهولت در کار، شاید بهتر بود بخش‌های اصلی و فرعی همانند متن اصلی با شماره و الفبا مشخص و نام نویسندگان نیز مانند متن اصلی، هم در آغاز کتاب و هم در کنار هر بخش یا فصل ذکر می‌شد. در فهرست نام نویسندگان نیز عبدالقادر اوزجان استاد دانشگاه حاجت‌تپه، ولی در متن اصلی، استاد دانشگاه معمار سنان معرفی شده است؛ در فهرست نام نویسندگان در جلد یکم نام بیگ دیللی یا بی دیللی (Beydilli) به صورت بیگدلی و در جلد دوم تانری‌گورو/ قُورو (Tanrıkörür) به صورت تاگری قورو نوشته شده است. همچنین در متن اصلی و به تبع آن در ترجمه فارسی، هر جا اسامی خاص یا دشوار لاتین به کار رفته، آوانگاری لاتین آن در پانویس ذکر شده، اما در مواردی که در متن، اصطلاحی ترکی به کار رفته که خوانش آن برای خواننده فارسی زبان ناآشناست، مترجمان در پانویس به ضبط ترکی آن اشاره‌ای نکرده‌اند، مانند «ویودا» (voyvoda) (ر.ک به: ۱/ ۳۵۰)؛ «کفه، آزوف» (۱/ ۷۶) که در متن اصلی به صورت (kefe) و (azak) آمده است.

انتخاب چنین اثری با ویژگی‌های یادشده برای ترجمه به فارسی که نسخه کامل‌تر و جامع‌تری نسبت به نسخه ترکی آن است، نیز دقت و سعی مترجمان در برگردان دقیق مطالب در کنار چاپ رنگی و نفیس کتاب با تذهیب زیبای مسعود خسروی نگارگر چیره‌دست و جلد زیبای کتاب که به نظر می‌رسد شکل تراز چاپ ترکی است، شایسته قدردانی است. ترجمه چنین اثر وزینی به زبان فارسی گامی است بلند در حوزه عثمانی‌شناسی در ایران که بی‌گمان پژوهشگران این حوزه از مطالعه آن بی‌نیاز نخواهند بود.

۱۲۷. برای آگاهی بیشتر ر.ک به: گفت‌وگو با حسن حضرتی درباره کتاب دولت و جامعه در دوره عثمانی در سال ۱۳۹۷ در پایگاه تحلیلی و اطلاع‌رسانی فرهنگ و علوم انسانی.

